

ÁRKOVITS AMARYL

„Esti fényben le kell írnom nevemet”

Az alábbiakban óhatatlanul is személyes írással fog találkozni az olvasó. Olyan ember írásával, aki soha nem volt pszichotikus (vagy legalábbis nem tud róla), szakmai identitásában azonban a pszichotikus emberekkel (a Másik másságával – és azonosságával) való találkozás oly meghatározó, hogy ha nem lenne benne része (nem lehetne részese), akkor nem lenne az, aki. Nem lenne pszichiáter.

A tanulmány címadó mondatát egy számomra kedves, nagy becsben tartott vékony kötetből kölcsönöztem (*Halálra vál mind a szépségnek*). A pécsi Pszichiátriai és Pszichoterápiás Klinika (akkori Ideg- és Elmeklinika) kiadványa skizofrén páciensek költői alkotásait tartalmazza. A gyűjtemény különleges értéke – azon túl, hogy a sajtóságot alkotói céllal készült verseknek méltó helyet talál a művészet birodalmában –, hogy a pszichózis végtelen magányán túl megjelenik benne az a sajtóságos kapcsolat, ami a páciens és gyógyító, az Én és a Másik, azaz két Ember találkozásából jön létre. Sokat gondolkodtam azon, hogyan lehet ennek az élményszerűségét visszaadni, miként lehet szavakat találni egy olyan jelenségre, amire talán nincsenek is szavak (jelentésvesztettnek tűnnek), amelynek tér- és idődimenziói, érzés- és élményvilága, személyessége meghaladja a mi megszokott valóságunkat. Mégis része annak, s ahogy a verseknek kollégáim helyet találtak egy kis kötetben, úgy próbálok én most helyet keresni azoknak a pillanatoknak, amelyek a külső szemlélő számára talán fel sem tűnnek (talán láthatatlanok), mégis kitörölhetetlenül vésődnek bele a lélekbe.

A pszichózisról – az elme és a lélek dezintegrált, valóságvesztett állapotáról – könyvtárnyi kitűnő irodalom született. Multifaktoriális

jelenségről lévén szó, a bio-pszicho-szociális kauzalitás vizsgálata folyamatos feladatot ad a kutatóknak és a gyakorló szakembereknek egyaránt. Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy a tünettan, a diagnózis, a klasszifikációs rendszerbe történő besorolás mögött – pontosabban mindezek előtt – ott van az individuum, maga az Ember, önnön félelmeivel, rettegésével, bizonytalanságával. Nem véletlen, hogy a felsorolásból hiányoznak a pozitív, megnyugtató kijelentések, hiszen a pszichózisban – amikor valaki „megbolondul”, „elveszti az eszét” – a csodálatsnak, a varázslatnak nagy ára van. Átlépni a valóságot, az irreálistól elválasztó hártványékony határ vonalat magányos jelenség: nincsenek fogódzók, érvényüket veszítik a szabályok, elveszik a kontroll, a jelek mást jelentenek, de a megfejtéshez nincs kódtár, és nem tud az okos a más kárán tanulni. Fragmentálódik a világ, és a színes darabkák – akárhányszor pillantunk a kaleidoszkópba – mindig más és más képpé állnak össze. Miért? – kérdi az Én. Hogyan? – kérdi a Másik. S ezzel elkezdődik a dialógus – ami sajátos helyi tudás és bátorság nélkül elképzelhetetlen. A párbeszéd – szavak nélkül is akár – a kapcsolat alapja, az együtt levés, a szolidaritás, a bajtársiasság üzenete. R. D. Laing szerint bármely ilyen kapcsolat sebet gyógyít, s ezáltal terápiás kapcsolatnak minősülhet.

A kötelék ezen természetes, egyszerű és emberi szintjének megmutatását célozza ez az írás, kevésbé tudományosan, inkább élmény- és életszerűen. Annyira szubjektív, amennyire két ember találkozásának a pillanata szubjektív. Vagyis nagyon.

„Az ember sohasem tudhatja biztosan, mennyi teret foglal el egy másik ember életében” – jutott eszembe, mikor közel húsz évvel ezelőtt az első pszichotikus emberrel találkoztam. Két hétig egy szót sem szólt. Szinte meg sem moccant. Csak „volt”, hangsúlyosabban és jelenlévőbben, mint a többiek, a létezés addig ismeretlen dimenziójára hívta fel a figyelmet. Ébren volt, ez látszott, figyelt, hol „befele”, időnként pedig „kifele”, vagyis rám is. Én is figyeltem, így figyeltük egymást napokon át. Mivel nem mozgott, gondoskodtam róla, ennyit tudtam tenni, máshoz nem nagyon értettem. Így voltunk. Nem beszélünk. Én néha megszólaltam, de nem volt válasz. Mégis – érezhetően – a csend nem elválasztott minket, hanem a maga sajátos mátrixával összekötött. Szavak nélkül is a közös és figyelmes létezésben jelen volt a valóság. Én voltam a valóság, ott voltam, jelen voltam, nem lehetett elfelejteni. Azóta sem tudom, mitől történt, hogy egyszer csak változni kezdett minden. Egészen biztos vagyok benne, hogy nem történt semmi különös. Előbb megmozdult, majd beszélni kezdett... Ilyen egyszerű. Azóta időnként találkozunk az utcán. Köszönünk, de sosem beszélgetünk. Talán hét évvel ezelőtt mellém lépett a buszmegállóban, és annyit kérdezett: „Emlékszik?” „Emlékszem” – válaszoltam. Ennyiben maradtunk, hiszen miért beszélgessünk egy olyan történetről, amire nincsenek szavak, és csak ketten emlékszünk rá: ő a belső valóságot őrzi, én a külső narratívát; mindenki teszi a maga dolgát. A lényeg, hogy ne

felejtsük el, ne felejtsünk... Alázatot és türelmet tanultam vele. Köszönöm. Ezt sem felejttem.

Jádi Ferenc szerint: „A személyiségből személy lesz, majd személytelen tudós. Sohasem egy személlyel nézünk szembe, hanem mindig a másikkal, és amivel szembetalálkozunk, az a másik más-sága. A személy... titka, hogy nem mindig azonos önmagával; játéktere az álarcosság (persona), a hangoztatás és a megvallás, megtestesítés színrevitelével valósul meg. A személyazonosság nem önazonosság... Önmaga számára is rejtély – és egyúttal gondtalan.” Valami ilyesmiről beszélgettünk volna valószínűleg.

A labirintus – vagy útvesztő – lélektani értelemben az ego útkeresésének, bolyongásának a színtere. Olyan belső utat (utazást) jelképez, amelynek a végén az utazó eljut a középpontba, és szembekerül önnön természetének valóságával. Az utazás az élet, bizonyos élethelyzetben vagy sajátságos kontextusban értelmezve pedig a halál szimbolikája. Lélektani válságban, krízisben lévők elutazása szuicid ekvivalens jelenség. Pszichózisban pedig egy kicsit „meghal a lélek”, hogy aztán új tapasztalásokkal „feltámadjon”, de utána már semmi nem ugyanaz. A labirintus végigjárása magányos és veszélyes vállalkozás, az ellentmondásos ösvényeken az elme könnyen összezavarodik, eltéved vagy vakvágányra terelődik, miközben az úttalan utakon saját forrásához szeretne visszatérni. Térben meghatározott, időtlen utazás.

Talán a legismertebb labirintus-történet Minótauroszt és Thészeusz találkozása. A bátor ifjú megöli a bikafejű és -farkú, félig ember félig állat szörnyet (akinek emberi voltát azzal is ignorálják, hogy általában névelőt használnak a neve előtt), és Ariadné fonala segítségével visszatér az útvesztőből. Ez egy hőstörténet. A részleteket vizsgálva azonban több kérdés is felmerül. Létezik-e egyáltalán a szörny vagy a képzelet szülte, projekciók megtestesülése? Ellen-ség vagy áldozat, akinek genealógiája csalásra (apja megpróbálja kijátszani Poszeidónnak, a tenger istenének éberségét), megcsalásra (anyja szerelmi násza a gyönyörű bikával) alapul? Nem tudni, miként lett a torz gyermekből öldöklő fenevad, annyi ismeretes csak, hogy gyermekkorában Pasziphaera – az anyja – ringatta, gondozta. Miért temették el mégis élve, örök magányra ítélve a királyi vár alá egy labirintusban, ahonnan senki ember fia nem ismerte a kijáratot? Ott élt Minótauroszt, folyamatos jelenlétével szorongást, félelmet keltve, ismeretlenül és mégis ismerősen, soha nem feledhetően a palota alatt, a mélyben, örökké emlékeztetve apját és anyját a bűnre. Talán az ő büntudatuk az, amely nem engedte korábban elpusztítani az állatias lényt. „Ahhoz, hogy valamely dolog érdekes legyen, ele-gendő, ha sokáig nézzük” – írja Flaubert. Vajon meddig kell nézni valakit, hogy szerethető legyen? Nem tudom, vajon tudott-e valaki valaha ránézni őszintén és viszolygás nélkül a szörnyre akkor, amikor még nem volt öldöklő fenevad; akkor, amikor még lett volna esélye. Thészeusz hős volt, nem kérdés. Bátor és furfangos, erős és vakmerő. Ariadné fonala – a maga konkrét és szimbolikus valóságá-

ban – segítette, hogy visszataláljon. A fonal a *kapcsolat*, a kötelék jelképe. Thészeuszt valaki szerette és valaki várta, biztonságban érezhette magát, ettől lehetett magabiztos, ettől nem veszett el az úttalan utakon. Mert volt, akinek fontos volt: abban a pillanatban a legfontosabb. Ezért tudott visszatalálni – valakihez, a külvilághoz, a valóságához. Mi történt volna, ha a szörny napvilágra kerül? Nem oly módon, hogy kiszabadul – hiszen akkor valószínűleg féktelen pusztítást végzett volna –, hanem ha kijut a börtönéből úgy, hogy őt is várja valaki, aki nem retteg és nem iszonyodik, aki megszelídíti. Nem tudhatjuk meg. Minótaurosznak nem volt ilyen jellegű szeretetkapcsolata, másfajta sem. *Magányos* volt. Kívül véges, belül végtelen világának rabja.

Temérdek analógia fedezhető fel az előbbi történet és a pszichózis között, azonban nem szeretném leegyszerűsíteni a befogadás folyamatát. Az olvasóra bízom, hogy ki-ki saját szabadsága és mérészsége szerint fedezze fel a hasonlóságokat, ezáltal élményszerűbbé válik a pszichotikus világgal való ismerkedés folyamata. A hasonlóság (vagy netán azonosság) felismerése pedig elengedhetetlen feltétele annak, hogy a Másból Másik legyen. Haladjunk távolról közelebb, kívülről befelé!

Bár az első intézmények a 15. században jelentek meg, az elmebetegség hétköznapi jelenséggé része volt a társadalomnak, inkább magasztalták, semmint uralták. A 17. század eleji Franciaországban híres bolondok könyvet írtak, szórakoztatták a közönséget. Fél évszázaddal később azonban szerte Európában zárt intézetek jöttek létre, amelyeknek ápolási funkciója nem volt, csak a megőrzés végett zárták be (pontosabban ki) mindazokat, akik vétettek a társadalom, az ész és a morál ellen. Ezt követően – Foucault szavaival élve – „belép a csend idejébe, ahonnan nagyon sokáig nem jut ki; megfosztják nyelvétől, és bár továbbra is tudnak beszélni róla, az ő számára lehetetlen beszélni önmagáról”. Ez az időszak több, mint egy évszázadig tartott; 1789-ben az börtönből – amelyben a régi elnyomás szimbólumait látták – mindenki kiszabadult, csak az elmebetegek nem. Ettől kezdve – főként etikai ellenőrzést folytató – orvosi felügyelet jellemezte az elmebetegek ellátását, s bár fizikai bilincseiket levették, az erkölcsi elnyomás továbbra is érvényes maradt. Pinel óta gondoljuk azt, hogy az elmebetegség gyógyítható. A 20. század elején egyre népszerűbbé váló pszichoanalízis megszünteti az elidegenítést, de mivel az elmebetegséget a nem-értelem kategóriába sorolja, nem tud mit kezdeni vele. Mivel azonban Freud az orvos–beteg kapcsolatban két szubjektum találkozását hangsúlyozza, megindul a kommunikáció. Az pszichózis viszont továbbra is marginális és viszonylagos marad abban a kultúrában, amelybe mint viselkedésmód nem építhető be. (Szemben például azokkal az archaikus közösségekkel, ahol a hallucinatorikus élmények a rítusok részévé válnak, a pszichotikusok pedig a törzs varázslójaként megbecsült tagjai a társadalomnak.)

Bár az antipszichiátriát – amely az elmebetegek kirekesztése és elkülönítése ellen jött létre – sokan támadják, vitathatatlan érdeme, hogy radikális pszichiátrikritikájuk kikényszerítette a pszichiátriai ellátás reformját és humanizációját. R. D. Laing – aki magát soha nem vallotta az antipszichiátria képviselőjének – a választás szabadságát hangsúlyozta, míg Thomas S. Szasz támadja a pszichiátria betegségmetaforáját, arra hivatkozva, hogy minden emberi megnyilvánulás megérthető az emberi egzisztencia megfelelő kontextusában. Ennek nyomán elkezdődött egy diskurzus, ahol – bár lassan – a gondolkodás, a biológiai és pszichoszociális nézőpontok közelednek. Ennek sommás, kissé sarkított összegzése így hangzik T. Robbins tollából: „A »schizophrenia« nyugati fogalom, csakúgy, mint a »boszorkány« és a »félresikerült«; e fogalmak arra valók, hogy racionalizálják a szokványostól eltérő személyekre mért kegyetlen és képzeletdús büntetést.”

A fenti sorokban nem jelenik meg a normalitás fogalma. Nem véletlenül. A maga szigorúságával fölényesen jelöli meg és rekeszti ki a különbözöt, a mást. Hol van azonban az a sokszor alig érzékelhető vékony határvonal, amely az „őrületet” elválasztja a „normalitástól”? Koronként és kultúránként változó, hogy hol húzódnak a határok, amelyek gyakran – ahelyett, hogy keretet adnának, a mihez tartást határoznák meg – elválasztanak, kirekesztenek. Pszichotikus emberrel való találkozás során a normalitás erőteljes hangsúlyozása egy hierarchikus helyzetet pozicionál, olyan vertikális távolságot képezve ezzel, amelyet nem tud áthidalni a szó, a hang, a tekintet, még akkor sem, ha a történet két résztvevője szorosan egymás mellett áll. A viszonylagosság, a határok átlépése emberségesebben és igazabban hangzik, ha a viszonyítási pont maga a valóság. „A valósághoz képest...” Egy fiatal pszichotikus férfi egyszer megkérdezte: „Honnan tudjuk, hogy ez a valóság, amiben Maga meg én vagyunk?” Filozofikus gondolatoknak nem volt helye, megtörték volna az intimitást, így azt válaszoltam, ami legelőször eszembe jutott: „Nem tudom. Valóság talán az, amit két ember ugyanannak érzékel.” A se nem túl bölcs, se nem túl frappáns reakció őszintesége közelebb hozott minket; tökéletlenségem megnyugtatta, két kérdéssel teli ember ült egymással szemben.

Miként a pszichotikusokkal való bánásmód, a valóságértelmezés is kultúránként változik. Dél-Amerikában, a mágikus realizmus hazájában a csodáltság, a varázslat, a különleges tapasztalások (amelyeket mi valószínűleg érzékcsalódásként határoznánk meg és gyógyításra szoruló tünetként kezelnénk) hétköznapi jelenségek; olyan végtelen természetességgel részei a mindennapoknak, ami a mi életünkben nehezen elképzelhető. Gondoljunk csak Márquez regéneire, amelyekben az ősök szellemeivel akár beszélgetni is lehet, és ha valaki a többiek szeme láttára elszáll az éterbe, s elérhetetlenül válik vagy megszűnik, csak egy cseppet csodálkoznak. Mert tudják, akár velük is megtörténhet. Nálunk a cigányok archaikus kultúrája hasonlóan megengedő a hétköznapi csodával kapcsolatban, és az ő közösségük elnézőbb azzal, aki „megbolondul”. Minden zaklatott-

sága és furcsasága mellett (vagy azzal együtt) nem válik kiközösítetté, nem marginalizálódik, nem hal bele a magányba a szó konkrét és átvitt értelmében. A rendszer részeként létezni, akár „fordítva lenni a Mátrixban” – ahogy azt egy fiatal nő megfogalmazta – alapvető szükséglete mindnyájunknak. Felvetődik a kérdés, miként illeszthető bele vagy tartható bent a rendszerben az, aki már túllépett a határokon, aki fittyet hány a valóságra, akihez emiatt nehéz kapcsolódni, s akit nem tudunk érteni a józan ész ok-okozati összefüggéseinek ismeretében. A józan ész a maga természetességével, praktikuságával meghatározza, hogy miképpen értsük és magyarázzuk a világot, amelyben élünk. Ám felmondja a szolgálatot, ha valaki pszichotikus lesz, amikor „elveszti az eszét”. Nem sok fogódzót nyújt akkor sem, ha valamit/valakit meg akarunk érteni ebben a történetben: pszichiáterként, kívülállóként (a Másikként), a valóság részeként, részt vevő megfigyelőként és nem utolsósorban emberként. Pszichotikus pácienseim közül nem egy mondta, hogy a pszichózis közepén élményszerűvé és megélhetővé váltak Arisztotelész gondolatai. Ki a filozófusra, ki pedig a matematikusra gondolt. Az adott kontextusban a kijelentés különleges szépsége abban rejlik, hogy ha alaposan utánanézzünk, Arisztotelész írásai nem egyértelműek a háromszög szögeinek összegét illetően, bizonyos értelmezések szerint kb. húszszor utal arra, hogy léteznek a nem euklideszi háromszögek (amelyek szögeinek összege több és kevesebb is lehet 180 foknál), ezáltal a formabontó, szabálytalan háromszögeket is el- és befogadja.

Az elfogadáshoz, a megértéshez hozzátartozik, hogy a beszélgetőpartnerünket egyenrangúnak tartsuk, ez pedig hatalmi pozícióból képtelenség. A Másikat és az ő különbözőségét azzal az alázattal kezeljük, amely arra a zsigeri tudásunkra épül, hogy velünk is bármikor megtörténhet. Ez a kapcsolat kialakulásának alapja, azé a kapcsolaté, amely az első vékony szál lesz a külvilág, a valóság és a pszichózis sokszor kaotikus, dezintegrált állapota közt. Az interszubsztitívásban rejlő lehetőség az egyetlen esély, hogy a szorongató elveszettségéből visszajussunk a valóságba, bár a kiindulópontra soha nem lehet visszatérni. Talán nem is baj. A változás letagadhatatlan. És hogy a mindennapi életben miként is történik mindez? „Fél lábbal a valóságban, fél lábbal a bolondságban” egyensúlyozva egy ideig cipelni mindkettőnk terhét annyira, amennyire megosztható. A pszichózis emocionálisan erősen felkavaró állapot, aki messziről nézi és minden tekintetben (még részt vevő megfigyelőként sem kíván jelen lenni) ki akar maradni a történetből, azt is megérinti. Aki közelebb merészkedik, aki veszi a bátorságot, hogy bepillantson ebbe a világba, annak le kell vetkőznie minden manírt, el kell viselnie, hogy megrepedezik a külső máz, hogy a tükrök nem azt fogják mutatni, amit szeretne, hanem ami *van*. Talán ez az egyetlen bizonyosság. „Nem bírom már pislogás nélkül. Ígérje meg, hogy ha behunyom a szemem, akkor is megmarad a világ” – mindig emlékezni fogok erre a kérésre. „Igyekezni fogok” – válaszoltam, és

tényleg igyekeztem, mert láttam, hogy már nagyon fáradt a teste és a lelke. Biztosat nem ígérhettem.

A pszichózis lecsupaszítottan őszinte jelenség. „Fél tőlem?” – fenyegetett meg egy dezorganizált fiú, és közelebb lépett. Láttam, hogy retteg, tőlem, magától, mindentől. „Nem félek. Embertől nem félek” – válaszoltam. „Akkor jó, már azt hittem, talán nem is vagyok ember.” (Azt hiszem, ezt próbáltam volna elmondani Minótaurosznak, mielőtt felfal. Háttha meghallja a nagy ordításban. És ha én nem félek, talán ő sem fél.) „Ha fél, aki véd, ki véd, ha félsz?”

A közelség-távolság dichotómiája központi motívuma a pszichózisnak. A fizikai közelség gyakran fényévnyi érzelmi távot hordoz, és univerzumokkal messzebb is kikristályosodhat a pillanat, amiben a lelkek találkoznak. A pszichotikusok bizonyos szempontból érintetetlenek, nemcsak azért, mert sokuk nem szereti, ha hozzájuk érnek (míg mások az egészen szoros, más típusú gyógyító kapcsolatban ismeretlen intimitásigénnyel ölelésre, ringatásra vágnak a jelenlét konkrét valóságában), és gyakran kerülnek a szemkontaktust, nehogy a lélek tükrébe pillantva sérülékennyé és kiszolgáltatottá váljanak. Másrészt vágnak a kapcsolatra, nemcsak Istennel, a világegyetemmel, önmaguk legbelsőbb magjával, hanem a Másikkal is. Ha nem is mindig értő, de megértő Másikkal. Ennek egyetlen útja: intuitív módon kerülni közelebb a másikhoz, ami elfogadás és tiszteletadás nélkül elképzelhetetlen. Van ennek valamiféle határtalansága számomra, ami túllép az általunk használt négy dimenzió, s a maga sajátos tér-idő szabályai – vagy szabálytalanságai – szerint szerveződik, alakul, vagy csak egyszerűen *van*. Aminek mi is részeseivé válunk, ha megoszthatóvá válik a pszichózis végtelen magánya. Bár ez időnként kívülről elég statikusnak tűnik, de tudnivaló, hogy ez gyakorta őrült rohanás, amiben a szerepem lehet, hogy csupán annyi: ne hagyjam egyedül. Sokszor ott és akkor nem is értem az egészet, ahogy ő sem érti (vagy nem úgy érti), de az mindenesetre érezhető: lehet, hogy a gondolatainak és félelmeinek (nevezzük doxasmának, téveseszmének) eredete, tapasztalatainak (nevezzük hallucinációnak, érzékcsalódásnak) alapja megkérdőjelezhető, nem valóságos, de az érzései azok. Talán ez a legfontosabb, a köztünk lévő érzelmi kapcsolat érvényessége, amelyben hitelesen tudom mondani: nem érzékelem, nem gondolom azt, amit a másik, de ha mégis érzékelném, hinném és gondolnám, akkor ugyanúgy éreznék, mint ő. Ez vezet az élmények megoszthatóságához, a másik és önmagam megértéséhez. Ez mindkettőnk számára komoly tanulási és önismereti folyamat. C. Castaneda írja: „Számomra csak az olyan utakon való haladás létezik, amelyeknek van szívük, bármely út lehet, amelynek van szíve... Ott utazom én, és lélegzetvisszafojtva csak nézek, nézek.”

A pszichózist kevesen választják maguknak. A legtöbbekkel megtörténik, ha nem is oly váratlanul, mint a külső szemlélő számára érzékelhető. Magányos jelenség, mégis gyógyítóként – élve a választás lehetőségével – vállalhatjuk, hogy megpróbálunk osztozni a

magányban, a bizonytalanságban, felületet teremtve, igyekezve tartani és tartalmazni; s ha mindez mégsem sikerül, „utána szaladni”, hogy legalább ne maradjon egyedül. Mert mindig van pillanat, amiben értjük egymás nyelvét, éljük egymás csendjét, ahol *vagyunk*...

Ez a valóságon túli világ gyakran a szavakon túli lét. Nemcsak a pszichotikus nyelve változik meg, a velük való kapcsolatban az én szavaim jelentése is átalakul, súlyossá válik a hang, még ha nem is formálódik szóvá; jelentőssé a mozdulat, még ha suta is. Ha mindez őszinte, természetes: akkor és ott érvénye van.

Az együttlétnek, a „vele levésnek” – akárcsak a pszichózisnak – időtlenség dimenziója van. Mérésére nem alkalmas az óra, érvényét veszti a percek, csak a pillanat marad. „...Egy perc megállt az időben, s tovább lézengett, tovább tartott egy percnél. S a hang és a mozgás egy percnél sokkal, de sokkal hosszabb időre állt meg” – írja Steinbeck. Ahogy a pszichotikus jelenségek kauzalitása nem magyarázható lineárisan, úgy az idő is a maga spirális útján tekereg, pulzál, rohan vagy kimerevedik.

A labirintus nem mindig útvesztő. Léteznek egyszerű, spirális, csigavonalú labirintusok, amelyek csak egy kis alkalmazkodást igényelnek, csak egy kicsit görbébb útvonalat, hogy eljussunk bennük a középpontig. A pszichózistól függetlenül is csak keveseknek adódik a lehetőség, hogy ezt az egyszerű utat járják...

Irodalom

- Buda B. – Füredi J. (szerk.): *Múzsák a díványon*. Medicina, Budapest, 2006.
- Castaneda, C.: *Don Juan tanításai. A tudás megszerzésének jaki módja*. Édesvíz, Budapest, 1997.
- Foucault, M.: *Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás születése*. Corvina, Budapest, 2000.
- Jádi F.: *Rákszemek*. Kijarat, Budapest, 1998.
- Jung, C. G.: *Az ember és szimbólumai*. Göncöl, Budapest, 1993.
- Laing, R. D.: *Bölcsek, balgák, bolondok*. Könyvfakasztó, Budapest, 2004.
- Márquez, G. G.: *Száz év magány*. Magvető, Budapest, 1971.
- Robbins, T.: *Olyankor a kovgörl is elandalodhat...*, Kalligram, Pozsony, 1994.
- Steinbeck, J.: *Édentől keletre*. Árkádia, Budapest, 1989.
- Szasz, T. S.: *Az elmebetegség mítosza*. Akadémiai, Budapest, 2002.